गो. वा. बापट यांनी भवभूतीच्या उत्तररामचरितावरही परीक्षण लेख लिहिलेला आहे. **२३** (र. व. १, अं.१, ऑगस्ट १९०७ पृष्ठ १ ते १६, व.१, अं. २/३, सप्टें/ऑक्टो. १९०७ पृ. १७ ते ३५)

या लेखात ते म्हणतात. संस्कृत नाटकावर अर्थपरिस्फोट करण्याकरिता केलेल्या टीका आहेत, पण सर्व संविधानकाच्या गुणावगुणासंबंधाने टीका नाहीत. हे काम प्रथम पाश्चात्य लोकांच्याच हाती गेले. आमच्या संस्कृत नाटकांचे परीक्षण त्यांनी गुणग्राहकतेने केले परंतु त्यांच्या मनातील आशय आम्हाला ठोकळ मानाने कळतो. कारण त्यांनी त्यांच्या नाटक परीक्षणशास्त्रातील परिभाषा वापरली आहे. शिवाय त्यांच्या नाट्यदृष्टीशी आपला अजून एकजीव झालेला नाही.

रा. काळे यांनी उत्तररामचरिताचे इंग्रजीत भाषांतर केले व प्रस्तावनेत पाश्चात्य ग्रंथकारांचे उतारेही दिले. त्यासंबंधी श्री. बापट यांनी असे मत व्यक्त केले आहे की हे भाषांतर व प्रस्तावना परीक्षार्थी विद्यार्थ्यांनाच उपयुक्त आहे. पारिभाषिक शब्दांचा अचूक अर्थ कळणे महत्त्वाचे आहे. तो समजून न घेता शब्द वापरण्याची आपल्याला सवय लागलेली आहे.

श्री. बापट यांनी हे विचार १९०७ साली मांडावेत ही गोष्ट खरोखरी अभिनंदनीय वाटते. इतके स्पष्ट व नेमके विचार व्यक्त करूनही पुढे कित्येक वर्षांपर्यंत, संस्कृत नाटकांच्या अशाप्रकारच्या आवृत्त्या अभ्यासाव्या लागत होत्या हे सत्य आहे.

श्री. बापट म्हणतात की, ग्रंथपरीक्षणाचा हेतू प्रथम मनाशी एक कसोटी ठरवून त्या कसोटीवर तो ग्रंथ उतरतो की नाही हे पाहाण्याचा नसावा. नाटककाराने रचिलेले नाटक म्हणजे त्याने उभारलेली एक इमारत आहे. भवभूतीच्या नाटकाला शेक्सपीअरच्या नाटकांची कसोटी लावणे योग्य नाही. स्वतंत्र बुद्धीने उत्तररामचरिताचे परीक्षण करण्याचा आपला प्रयत्न आहे असे त्यांनी सांगितले आहे.

श्री. बापट यांनी उत्तररामचरिताचे कथानक प्रथम दिले आहे. ते सांगून झाल्यावर ते म्हणतात की प्रत्येक नाटकात त्यातील मुख्य पात्राकडून काही तरी कृती घडत असते. नाटकातील नायकास एखादी गोष्ट करण्याची अथवा वस्तु मिळविण्याची इच्छा होते व सर्व

नाटक म्हणजे त्याच्या प्रयत्नांचा व त्याच्या आड येणाऱ्या गोष्टीचा अथवा इतर पात्रांच्या प्रयत्नांचा इतिहास होय.

दुर्मुखाने सीतेच्या चारित्र्याबद्दल प्रजाजनांमध्ये चाललेली चर्चा, प्रजेला असलेली शंका रामाला सांगितल्यावर त्याने सीतेचा त्याग करण्याचा निर्णय घेतला त्यासंबंधी श्री. बापट यांनी केलेले विवेचन पटण्यासारखे नाही. दशरथाने पुत्रत्यागाकडे, प्राणत्यागाकडेही पाहिले नाही. त्याचे अनुकरण आपणासही केले पाहिजे असे मनात येऊन रामाच्या मनात एक प्रकारची स्पर्धा उत्पन्न होते व त्या विकारास वश होऊन इतर सर्व दृष्टीने अनुचित व अन्यायाची कृती करण्यास रामचंद्र उद्युक्त होतात व सीतेचा त्याग करतात. उत्तररामधील कृतीची सुरुवात स्पर्धेच्या जोराने होते.

दशरथ आपल्या वचनास जागला. सूर्यकुळाची प्रतिष्ठा त्याने उंचावली. त्या सूर्यकुळातील राजाच्या यशास आपण कलंक लावावयाचा नाही असा विचार रामाच्या मनात येणे आपण समजू शकतो पण प्रत्यक्ष पित्याशी, त्यागाच्या बाबतीत किंवा कुळाची प्रतिष्ठा संभाळण्याच्या बाबतीत रामाच्या मनात स्पर्धेची भावना होती हे श्री. बापट यांचे मत पटत नाही. पुढे ते म्हणतात की विकारवश होऊन नाटकारंभी जी कृती हातून होऊन जाते तिची फळे भोगणे हेच पुढील नाटक होय.

श्री. बापट यांनी शाकुंतल व किंग लियर या नाटकांशी उत्तररामचरिताची तुलना करीत विवेचन केलेले आहे ते व्यासंगपूर्ण आहे. मूळ वाल्मिकीची कथा व भवभूतीने त्यात केलेले बदल यांचा तुलनात्मक विचार त्यांनी मांडला आहे. त्यासंबंधी काही मते व्यक्त केली आहेत. चित्रलेखदर्शनाचे दर्शन महत्त्व स्पष्ट केले आहे. हे नाटक आनंदपर्यवसायी करण्याचा प्रयत्न नीट साधलेला नाही असे मत दिले आहे. या नाटकात प्रसंगवैचित्र्य फारच कमी आहे. त्याचप्रमाणे पात्रांचे शील दाखविण्यासही अवसर कमी आहे. श्री. बापट यांच्या निबंधावर संपादकांनी लगेच काही विचार व्यक्त केले आहेत व त्यांच्याशी काही मतभेद व्यक्त केला आहे. (पृष्ठ ३५ ते ३९) उत्तरामचरितमध्ये पात्रांचे शील दाखविण्यास कमी वाव आहे हे मत संपादकांनी खोडून काढले आहे. संस्कृत नाटकावरील विवेचनाच्या रूपाने श्री. बापट यांनी मराठी टीकात्मक वाङ्मयाला एक नवीन शाखा जोडली आहे असे श्रेय संपादकांनी त्यांना दिलेले आहे.

पारंपरिक संस्कृत साहित्यशास्त्रीय टीकापद्धतीपेक्षा थोड्या वेगळ्या, स्वतंत्र रीतीने श्री. बापट यांनी उत्तररामचरितावर लिहिले आहे. असा प्रयत्न त्याकाळी नावीन्यपूर्ण होता. संविधानक रचना, पात्रांचे शील, प्रसंगनिर्मिती यासंबंधीचे विस्तृत विवेचन त्यांनी केलेले आहे. संस्कृत व इंग्रजी दोन्ही भाषेतील समीक्षासिद्धांतांचा अभ्यास असलेली व्यक्ती त्या आधारावर पण स्वतंत्रपणे टीकालेख कसा लिहू. शकते याचे हे उदाहरण आहे. ‘नाटक विषयक व्यापक विचार’ या आपल्या निबंधातही श्री. बापट यांनी उत्तररामचरितातील उदाहरणे घेऊन विवेचन केले आहे.

मृच्छकटिक - गो. वा. बापट (व. २, अंक ३, ऑक्टो. १९०८ पृष्ठ १ ते २८)

श्री. बापट यांनी शूद्रकाच्या ‘मृच्छकटिक’ या नाटकाचे प्राधान्याने संविधानक व व्यक्तिचित्रण या दोन दृष्टींनी सूक्ष्म विश्लेषण केले आहे. संस्कृत नाटकांवर रसग्रहणात्मक लेख लिहीत असताना श्री. बापट नाटक या वाङ्मय प्रकाराच्या बांधणी विषयी जे विचार व्यक्त करतात ते मौलिक आहेत. मराठी नाट्यसमीक्षेला ती त्यांची देणगी आहे असे म्हणावेसे वाटते. संस्कृत नाटकांवरील प्राचीन टीका उपलब्ध नव्हत्या. पाश्चात्य समीक्षातत्त्वे सर्वच्या सर्व उपयोगी पडण्यासारखी नव्हती अशा काळात स्वत:चा असा मुक्त रसास्वाद, त्यांनी घेतलेला आहे. त्यात तौलनिक दृष्टी आहे. नाट्यविषयक मूलभूत संकल्पना मनाशी निश्चित ठेवून विश्लेषक बुद्धीने त्यांनी आपली मते मांडलेली दिसतात. यात मुद्देसूदपणा, तर्कशुद्धता आहे. श्री. बापट हे जज्ज असल्यामुळेच की काय त्यांच्या विचारात समतोलपणा आढळतो. कोणाच्याही मतांचे दडपण स्वत:वर येऊ न देता, स्वत:ला पटलेले विचार अतिशय सुसंस्कृतपणे त्यांनी व्यक्त केले आहेत.

‘उत्तररामचरिता’ वर लिहितांना ज्याप्रमाणे श्री. एम्. आर. काळे यांच्याशी आपला मतभेद त्यांनी व्यक्त केला, त्याचप्रमाणे ‘मृच्छकटिक’ वरील निबंधात त्यांनी श्री. तेलंग यांच्याशी मतभेद व्यक्त केला आहे. श्री. तेलंग यांच्या मते ‘मृच्छकटिक’ नाटकाचे संविधानक अत्युत्तम आहे. ‘मुद्राराक्षस’ नाटकाच्या प्रस्तावनेत, तुलनात्मक विवेचन करताना श्री. तेलंग यांनी असे मत दिल्याचे श्री. बापट यांनी सांगितले आहे.

दोन वेगवेगळ्या कथांची जोड एका कथेत करणे हा ‘मृच्छकटिक’ च्या संविधानकाचा विशेष आहे असे सांगून श्री. बापट यांनी या नाटकाच्या संविधानकाची खोलवर चिकित्सा

केली आहे. चारुदत्त-वसंतसेना यांची प्रीतिकथा आणि राज्यक्रांतीची कथा या दोन कथांचा जोड मुळीच साधलेला नाही असे मत दिलेले आहे. हे दोन्ही कथौघ सरासरी समांतर रेषांप्रमाणे जातात. शर्विलक हा राज्यक्रांतीचा नायक, त्याला चोर बनविल्यामुळे संविधानकाची फारच हानी झाली आहे असे श्री. बापट म्हणतात. 'मृच्छकटिक' मधील दोन कथांचा जोड व शेक्सपीअरच्या 'मर्चंट ऑफ व्हेनिस' या नाटकातील जोड यातील फरक श्री. बापट यांनी स्पष्ट केला आहे. शेक्सपीअरच्या नाटकात दोन्ही कथांचे धागे एकमेकांस छेदून जाऊन एकमेकांचे सौंदर्य व परिणाम वाढवितात. एकमेकांना तोलून धरतात. तसे 'मृच्छकटिक' मध्ये होत नाही. 'मृच्छकटिक' च्या संविधानकातील 'गाड्यांचा घोटाळा' हा भाग मात्र कवीचे कौशल्य दाखविणारा आहे असे श्री. बापट यांना वाटते. 'मृच्छकटिक' नाटकाचा शेवट कोर्टातच झाला असता व वधस्थान मुळीच गाळले असते तर बरे झाले असते असे ते म्हणतात. या नाटकातील हास्यरसाची रेलचेल अस्थानी व विघातक आहे असे हास्यरसाची चर्चा करताना श्री. बापट म्हणतात. 'चारुदत्ता' च्या व्यक्तिरेखेविषयी त्यांनी खूप विस्तृत लिहिले आहे. त्यांच्या मते त्याच्या व्यक्तित्वाचा केंद्रबिंदू सापडत नाही. त्याच्या अंगच्या गुणांची यादी दुसऱ्या पात्राकडून वदविली आहे. परंतु नाटकात ते गुण व्यक्त होणारे प्रसंग दाखवावे लागतात.

नाटकात, लहान-मोठे प्रत्येक पात्र प्रस्थापित (Established) करावे लागते. त्याच्या गुण-दोषांचा प्रत्यय यावा लागतो. हाच विचार श्री. बापट यांना व्यक्त करावयाचा आहे व तो बरोबर आहे.

संविधानकातच दोष असल्यामुळे वसन्तसेनेची व्यक्तिरेखाही योग्य त्या दर्जाची झालेली नाही. वसन्तसेना अभिसारिकेच्या वेषात चारुदत्ताला भेटायला जाते हा जो प्रवेश कवीने घातला आहे त्यामुळे तिच्या शीलाची (Character) हानी होते असे श्री. बापट म्हणतात. शकाराच्या व्यक्तिचित्रणाबाबत मात्र त्यांनी समाधान व्यक्त केले आहे.

संविधानक, व्यक्तिचित्रणे, हास्यरसाचा आविष्कार यांबाबत अनेक दोष असूनही या नाटकाचे प्रयोग मनोरंजक का वाटतात? याचे उत्तर श्री. बापट असे देतात की या नाटकातील आदि, मध्य व अंत हे जात्याच Sensational, थक्क करणारे आहेत व थिल्लर प्रवेश, थट्टा, मस्करी, कोट्या यावर बराचसा भर दिला आहे. हे त्याचे कारण आहे. पण हे विधान करण्यापूर्वी श्री. बापट यांनी आधी असे म्हटले आहे की, ''या नाटकात

अंतिम साध्य करून घेण्याकरिता एकदम अखेरचा भाग दाखविला आहे. मध्यास मुळीच पत्ता नाही. मध्य असता तर बरे झाले असते.'' (पृष्ठ २६)

श्री. बापट यांच्या मते, जर या नाटकास 'मध्य' च नाही तर तो Sensational आहे असे ते कसे म्हणतात? यात विसंगती जाणवते.

संपादकांच्या मते, श्री. बापट यांनी संविधानक व पात्ररचना यात जे दोष दाखविले आहेत ते प्रचलित कल्पना व विचार मनाशी बाळगल्यामुळे! नाटकाचा काळ लक्षात घेऊन परीक्षण केले तर ते दोष वाटणार नाहीत.

'मृच्छकटिक' नाटकाबाबत अशी मतमतांतरे असली तरी श्री. बापट यांची सूक्ष्म नाट्यदृष्टी अभ्यासपूर्ण विवेचन यामुळे विचारांना चालना मिळते. अभ्यासाच्या विविध बाजू लक्षात येतात हे श्रेय काही कमी महत्त्वाचे नाही.

मालतीमाधव नाटक - निबंध - गो. वा. बापट

(व.३, अं. ४/५, नोव्हें./डिसें. १९०८-१९०९ पृ. १ ते १६,

व.३ अं. ६/७ जाने/फेब्रु. १९१० पृ. १७ ते ३६)

'मालतीमाधव' या भवभूतीच्या नाटकावरील परीक्षणातही लेखकाने, त्या काळातील प्रथेला अनुसरून प्रथम नाटकाचे कथानक सांगितले आहे. त्यानंतर, हे नाटक म्हणजे कपटप्रबंध आहे असे सांगून त्यादृष्टीनेच त्याचे परीक्षण केले आहे. कपटप्रबंध या प्रकारातील, संस्कृतमधील दुसरे नाटक 'मुद्राराक्षस' व मराठीतील 'सौभद्र' अशी आठवण दिली आहे. मुद्राराक्षस व मालतीमाधव या दोन नाटकात विषयाच्या बाबतीत मुळीच साम्य नाही पण सौभद्र व मालतीमाधव या नाटकातील विषय एकाच स्वरूपाचे आहेत असे सांगून सौभद्रातील श्रीकृष्णाची कामगिरी व मालतीमाधवमधील कामन्दकीची कामगिरी यासंबंधीचा विचार मांडला आहे. नाटक जर कपटप्रबन्ध असेल तर कविकृतीची परीक्षा करणे म्हणजे मुख्यत्वेकरून कपटजाल रचण्यात व ते सोडविण्यात कवीचे जे चातुर्य दिसून येत असेल

त्याचे परीक्षण करणे होय असे श्री. बापट सांगतात. सौभद्र नाटकात कपटजाल रचण्याच्या कामात ज्या अडचणी आहेत त्यापेक्षा मालतीमाधव नाटकातील अडचणी अधिक खडतर आहेत असे परीक्षणलेखकाला जाणवलेले आहे. त्यामुळे त्याची सविस्तर चर्चा येथे केलेली आहे. कपटप्रबन्धाच्या शेवटापर्यंत म्हणजे चौथ्या अंकाच्या शेवटापर्यंत हे विवेचन केल्यावर पाच ते दहा अंकाच्या संदर्भात श्री. बापट यांनी दोन प्रश्न उपस्थित केले आहेत.-

(१) अघोरघंटाने मालतीस उचलून स्मशानातील देवीस बळी देण्याकरिता नेणे, कपालकुण्डलेने मालतीस लग्नानंतर उचलून नेणे व सौदामिनीने तिला नाटकाचे शेवटी दाखल करणे, या गोष्टी कपटप्रबन्धाचा भाग म्हणून कामन्दकीकडून घडवून आणण्यात आल्या होत्या किंवा त्या केवळ आकस्मिक होत्या?

(२) कपालकुण्डलेने मालतीस उचलून नेण्यापासून तो भाग आहे. तो नाटकाचा भाग वास्तविकपणे आहे किंवा नाही?

या दुसऱ्या प्रश्नासंबंधी, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी कविपंचकात व्यक्त केलेले मत, श्री. बापट यांना जे स्मरत होते, ते त्यांनी दिले आहे. श्री. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या मते तो भाग कवीने केवळ वर्णनाची हौस पुरवून घेण्याकरिता घातला आहे. पहिल्या प्रश्नासंबंधी श्री. बापट यांनी स्वत:चे असे मत व्यक्त केले आहे की, अघोरघंट, कपालकुण्डला, व सौदामिनी यांनी जे जे केले ते आकस्मिक नसून कामन्दकीच्या कपटनाटकाचाच तो भाग आहे. दुसऱ्या प्रश्नासंबंधाने त्यांचे मत असे आहे की कपालकुंडलेने मालतीस उचलून नेणे व नेल्यावरील पुढील भाग ह्या गोष्टी कपटजालाचे अत्यंत जरूरीचे अंग आहे. व ते अंग जर छेदून टाकले तर नाटकाचा वास्तविक कळस काढून घेऊन त्या इमारतीस भुंडी केल्यासारखे होईल. सहाव्या अंकाचा शेवट यास कळस मानले तर तो पूर्वी घडलेल्या इमारतीचा कळस नसल्याने सर्व इमारतच विशोभित दिसेल. सहाव्या अंकाचा शेवट हा या नाटकाचा शेवट नव्हे हे श्री. बापट यांनी आपल्या विवेचनाद्वारे स्पष्ट केले आहे. कामन्दकीकडून किती कुशलतेने कपटप्रबन्ध रचण्यात आला आहे, याची चर्चा श्री. बापट यांनी केली आहे. त्यावरून या नाटकाचा त्यांनी किती बारकाईने विचार केला आहे ते कळते.

कामन्दकी, माधव, मालती या व्यक्तिरेखांविषयी श्री. बापट यांनी सविस्तर लिहिले आहे, त्याचप्रमाणे राजा, नंदन, भूरिवसू या व्यक्ती प्रत्यक्ष रंगभूमीवर न येता सुद्धा कसा प्रभाव पाडतात यासंबंधीचे विवेचनही केले आहे.

मालविकाग्निमित्र – टीकात्मक निबंध – पु. रा. लेले

श्री. पु. रा. लेले यांचा हा निबंध रंगभूमी नियतकालिकात (व. ३, अंक २/३, सप्टें/ऑक्टो. १९०९, पृ. १ ते ३२) प्रसिद्ध झालेला आहे.

जगद्‌विख्यात कवी कालिदासाच्या तीन नाटकांपैकी हे त्याचे पहिले नाटक असावे असा अंदाज सुरुवातीला व्यक्त केला आहे. कालिदासाची उच्च स्वरूपाची नाटके सोडून या नाटकावर लिहिणे फारच जबाबदारीचे आहे अशी जाणीव लेखाच्या सुरुवातीला व्यक्त केली आहे. परंतु प्रत्यक्ष लेख वाचल्यावर अपेक्षाभंग होतो असे म्हणावेसे वाटते. रसग्रहणात्मक विवेचनाऐवजी, या नाटकाचा लेखक कालिदासच होता यासंबंधी विद्वानांनी जी चर्चा केली होती त्यासंबंधीच अधिक लिहिलेले आहे.

शाकुंतल व विक्रमोर्वशीय या दोन नाटकांवर बरेच विवेचन झालेले आहे, त्यांची पुष्कळ भाषांत भाषांतरे झालेली आहेत व महाराष्ट्रतील लोकांना दोन्ही नाटकांचे प्रयोगही पाहण्यास मिळाले आहेत. मालविकाग्निमित्रचे इंग्रजी भाषांतर बहुतकरून झालेले नाही. व मराठीत त्याचे प्रयोग होत नाहीत ही माहिती श्री. लेले यांनी दिलेली आहे. शाकुंतल व विक्रमोर्वशीय या दोन नाटकांची 'पुष्कळ भाषांत' म्हणजे कोणकोणत्या भाषांत भाषांतरे झाली होती? हे स्पष्ट होत नाही. या विधानाला आधार द्यायला हवा होता. या लेखात, ज्या नाटकाचे – 'मालविकाग्निमित्र' चे विवेचन ते करीत आहेत, त्याचेही इंग्रजी भाषांतर 'बहुतकरून' झालेले नाही असे ते म्हणतात. 'मालविकाग्निमित्र' च्या आवृत्त्यांची माहिती त्यांनी दिलेली आहे. पण त्या आवृत्त्याही संस्कृत टीपांसहित आहेत की इंग्रजीत विवेचन केलेल्या आहेत ते कळत नाहीत. 'मालविकाग्निमित्र' ची पहिली आवृत्ती रा. शंकर पांडुरंग पंडित यांची सटीप आवृत्ती आहे. ती सन १८६९ मध्ये निघाली व दुसरी आवृत्ती सन १८८९ मध्ये निघाली. ही नोंदविलेली माहिती महत्वाची आहे.

श्री. पु. रा. लेले यांनी पुढे ‘मालविकाग्निमित्र’ चे पाच अंकांतील क्रमवार कथानक दिले आहे. पुढे ते म्हणतात की हे नाटक हिंदुस्थानातील लोक परकीयांच्या ओंजळीने कसे पाणी पिऊ लागले होते याचे अंशत: द्योतक आहे. हिदुस्थानातील लोकांचे संस्कृतविषयक अज्ञान दूर करण्यासाठी पिटर्सन, विल्सन, जोन्स, वेबर, हॉल वगैरे आले. विल्सन साहेबांचे ‘मालविकाग्निमित्र’ वरील मत देऊन श्री. पंडित यांनी त्यांचे खंडन केल्याचे श्री. लेले यांनी नमूद केले आहे. पुढे या नाटकाचा कर्ता, या नाटकाच्या कथानकातील ऐतिहासिकता याबाबत चर्चा केली आहे. पुढे पृ. २४ ते ४८ नाटकातील व्यक्तिरेखांविषयी लिहिले आहे. त्यात नायक आग्निमित्र, नायिका मालविका, विदूषक, कौशिकी, धारिणी, इरावती, बकुलावलिका, हरदत्त व गणदास, निपुणिका, एवढ्या प्रमुख व गौण पात्रांचा समावेश आहे.

‘मालविकाग्निमित्र’ हे कालिदासाच्या वेळेचे चित्र समजता येईल का? व किती प्रमाणात याचा विचार श्री. लेले यांनी केला आहे. भूवभूती व कालिदास यांची, या संदर्भात तुलनाही केली आहे.

श्री. पु. रा. लेले यांनी केलेल्या संपूर्ण विवेचनात ‘मालविकाग्निमित्र’ या नाटकाचे मर्म, त्यातील सौंदर्यस्थळे हा भाग आलेला नाही. फक्त व्यक्तिरेखांचा जुजबी विचार तेवढा आला आहे. नाट्यदृष्ट्या हे नाटक कोणत्या दर्जाचे आहे व काङ्ग? याचेही विवेचन नाही. या उणीवा लेख वाचताना जाणवत असल्यामुळे हा लेख उत्तम रसग्रहणात्मक, लेख आहे असे म्हणता येत नाही. परंतु या नाटकाबाबत त्याकाळी जी चर्चा झाली ती विल्सनसाहेब, रा. पंडित यांची चर्चा यांनी दिली आहे एवढी नोंद करण्यासाठी – ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून या लेखाची माहिती येथे घेतलेली आहे.

समारोप

या प्रकरणामध्ये, रंगभूमी नियतकालिकात आलेल्या संस्कृत नाटकांवरील परीक्षणांचा विचार केला. या परीक्षणलेखांमध्ये अधिक विस्तृत आणि महत्त्वपूर्ण लेख श्री. गो. वा बापट यांचेच आहेत हे लक्षात आले. त्यांच्या समीक्षापद्धतीचा चांगला परिचय करून घेणे एकूण

अभ्यासाच्या दृष्टीने आवश्यक वाटले म्हणून संस्कृत नाटकांवरील त्यांच्या लेखांमध्ये काही निवड करून ‘ङ्गशाकुन्तल नाटक-निबंधङ्ग’ या लेखाचा विस्तृत परामर्ष घेतला.

‘काव्येषु नाटकं रम्यं....’ अशी या नाटकाची ख्याती आहे, तसेच

‘एकोऽपि जीयते हन्त कालिदासो न केनचित्।
शृंगारे ललितोद्गारे कालिदासत्रयी किमु॥’

असा कालिदासाचा गौरव राजशेखरने केलेला आहे. पौर्वात्य व पाश्चात्य रसिकांच्या मनात ‘शाकुंतल’ चे स्थान फार वरचे आहे. विश्वकवी रवींन्द्रनाथ टागोर आणि महाकवी डॉ. द. रा. बेंद्रे यांना ‘शाकुन्तल’ संबंधी नवीन, स्वतंत्र उपपत्ती मांडाव्याशा वाटलेल्या आहेत. त्यांचा परामर्ष, जास्तीतजास्त त्यांच्याच शब्दात या प्रकरणात घेतला आहे. श्री. गो. वा. बापट यांच्या निबंधाच्या निमित्ताने, ‘शाकुंतल’ संबंधी, मराठीत झालेल्या ठळक विवेचनाचा एकत्रित आढावा घेतला गेला.

श्री. गो. वा. बापट यांच्या लेखांचे महत्त्व अनेक दृष्टींनी आहे. मराठीमध्ये, संस्कृत नाटकांवर इतकी व्यापक, सखोल, व्यासंगपूर्ण चर्चा यापूर्वी झालेली नव्हती, शास्त्री-पंडितांच्या पठडीतील संस्कृताभिमान्यांनी, रसिक विद्वानांनी, संस्कृत नाटकांचा आपल्या या मूळ वारशाकडे लक्ष वेधले होते. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी ‘संस्कृत कविपंचका’ तून संस्कृत कवींवर विस्तृत टीका लिहिली. त्यात गुणदोषविवेचन, रसग्रहण होते परंतु इंग्रजी अमदानीत लोप पावलेला परंपराभिमान जागृत करणे, आपल्या संचिताचे स्मरण करून देणे ही त्या लेखनामागील मूळ प्रेरणा होती. आपल्याच संपत्तीचा, आपणच नव्याने शोध घेण्याची ती प्रक्रिया होती आणि कालानुरूप तिचे महत्त्व निर्विवाद होते. यानंतरच्या टप्प्यात मात्र उज्ज्वल इतिहासाचे स्मरण हा दृष्टिकोन बाजूला पडून विद्यापीठीय विद्वानांकडून संस्कृत नाटकांची रसिक चिकित्सा होण्यास प्रारंभ झाला. केवळ गुणगानावर भर न देता नाट्यमूल्य तपासण्यात रस वाटू लागला. हे तपासत असताना फक्त भरताच्या नाट्यशास्त्रातील सिद्धांतांचाच आधार न घेता, पाश्चात्य नाट्यतत्त्वांचे निकष लावून आपल्या वारशाची पारख करावी असे वाटू लागले. संस्कृत साहित्यशास्त्रीय तत्त्वांचे दडपण येऊ न देणे हे तसे सोपे नव्हते. एका बाजूला त्या तत्त्वांचा मूलाधार, दुसऱ्या बाजूला इंग्रजी नाट्यसमीक्षेतील

नवपरिचित संकल्पनांचे आकर्षण, ओढ! यातून मार्ग काढीत समतोल विवेचन करण्यास श्री. गो. वा. बापट यांनी पुष्कळच यश प्राप्त केलेले आहे. 'शाकुन्तल' वरील लेखात, त्यांचे गुण सर्वाधिक प्रगट झालेले जाणवले म्हणून त्या लेखावर अधिक लक्ष केंद्रित केले व इतर लेखांचा अल्प आढावा घेतला.

संस्कृत नाटकांची परीक्षणे, रसग्रहणे करता करताच श्री. बापट यांनी नाटक एक आकृतिबंध, या दिशेनेही विचार केलेला आहे. नाटक या कलाप्रकाराची मूलतत्त्वे ध्यानात घेऊन, मग, एखादा प्रतिभावंत नाटककार, कलाकृतीची बांधणी कशी करतो, आपले नाट्यशिल्प तो कसे आकाराला आणतो ते पाहाणे हा श्री. बापट यांचा हेतू आहे. श्री. बापट यांचे हे वेगळेपण स्पष्टपणे मांडण्यासाठीच त्यांच्या 'नाटकविषयक व्यापक विचार' या निबंधातील विवेचन 'शाकुंतल' च्या संदर्भात लक्षात घेतले आहे. उत्तररामचरित, मृच्छकटिक या नाटकांचा विचारही त्यांनी बराचसा याचपद्धतीने केलेला आहे पण त्यांचे 'शाकुंतल' वरील विवेचन अधिक सर्वस्पर्शी आहे. त्यांच्या जवळजवळ सर्व लेखनात आधुनिक दृष्टीचा व चिंतनशीलतेचा प्रत्यय येतो.

याठिकाणी, एक विचार मनात येतो तो असा की, रंगभूमी नियतकालिकात, अशाप्रकारचे सखोल चिंतनात्मक लेखन संस्कृत नाटकांवर झाले; परंतु तेवढ्या प्रमाणात मराठी नाटकांवर मात्र झाले नाही. ते श्री. बापट यांना करावेसे वाटले नाही तसेच अन्य कोणीही इतक्या बारकाव्याने, विस्तृतपणे केलेले नाही. असे घडण्याचे कारण काय असावेङ्? पूर्वकालीनच काय पण समकालीन मराठी नाटककारांच्या नाट्यकृतींवर सुद्धा समतोलपणे लिहिण्याची क्षमता श्री. बापट यांच्याजवळ होती. पण ते त्यांनी केलेले नाही याचे कारण, विद्यापीठीय शिक्षण घेतलेल्या तत्कालीन विद्वानांच्या अभिरुचीची विशिष्ट जडणघडण हेच होते. हे अभ्यासक प्रथम संस्कृतचे व्यासंगी व अभिमानी होते. एका बाजूला संस्कृतचा अभिमान दुसऱ्या बाजूला इंग्रजी साहित्याभ्यासाची ओढ यामुळे त्यांच्या मनात मराठीला अग्रक्रम दिला जात नव्हता. तो अभ्यास आव्हानात्मक वाटत नव्हता. फक्त साठ-पासष्ट वर्षांचाच इतिहास असलेल्या मराठी नाटकांकडे लक्ष वळविण्यापेक्षा आपल्या प्राचीन सुवर्णकाळातील संस्कृत नाटकांचा व पाश्चात्य नव्या नाट्यविचाराचा सांधा जुळविण्याचे, नव्या प्रकाशात, जुन्या तेजाची झळाळी पारखून घेण्याचे कार्य त्यांना अधिक मौलिक वाटले. मराठी नाटकांचा विचार श्री. बापट यांनी मुळीच केला नव्हता किंवा कोणी अन्य अभ्यासक करीत नव्हते असे मुळीच नाही. परंतु या नियतकालिकात, मराठी नाटकांवरील

परीक्षणे जेवढ्या जोमाने यायला हवी होती तेवढी आलेली नाहीत. संस्कृत नाटकांवरसुद्धा, श्री. बापट यांच्या तोलामोलाचे अन्य लेख आलेले नाहीत.

श्री. बापट यांनी, मराठी नाटकांवर स्वतंत्र लेखरूपाने लिहिलेले नसले तरी संस्कृत नाटकांवरील त्यांची समीक्षा मराठीला उपकारक ठरणारीच आहे हे मान्य केलेच पाहिजे. या लेखनामुळे मराठी नाट्याविचार प्रगत झाला आहे. संस्कृतातील नाट्यादर्श, नव्या निकषांवर तपासत असताना, नवीन भाषा तयार करण्याची धडपड करावी लागली आहे. पाश्चात्य नाट्यसंकल्पना मराठीतून स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न यापूर्वी झाला नव्हता. इंग्रजी समीक्षेतील शब्द वापरले जात होते पण त्यांच्या मूळ अर्थाला भिडण्याची निकड जशी श्री. बापट यांना जाणवली, तशी ती अन्य कोणाला जाणवली नव्हती. त्यामुळे इंग्रजी समीक्षेतील शब्दांना मराठी प्रतिशब्द शोधून काढण्याचे कार्य त्यांना करावे लागले आहे. आज हे शब्द, त्या काळाच्या संदर्भात समजावून घ्यावे लागतात. आज ते अचूक किंवा अर्थवाही वाटत नसले तरी पाश्चात्य समीक्षेतील नवीन संकल्पना मराठीच्या प्रवाहात आणून सोडण्याचा तो प्रामाणिक प्रयत्न होता हे विसरून चालणार नाही.

अशा तऱ्हेने, रंगभूमी नियतकालिकातील संस्कृत नाटकांची परीक्षणे, पर्यायाने मराठी नाट्याभ्यासाला पूरक ठरणारीच आहेत.